

Саша Марковић,

Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору,

Сомбор, Србија

Срби у Великом рату: национално између херојства и страдања

Апстракт: У покушају да се приближимо расветљавању догађаја из периода "Великог рата" најчешће смо били и јесмо заокупљени војно-политичким догађајима који у замаху придатог им значаја указују на преломне тренутке у политичким становиштима и подсећају на грандиозни епилог великих војних операција. Прича о оном ко је омогућио савремене позитивне осврте на "грандиозне" и "херојске" тренутке из овог времена и уткао трајну нит у карактер идентитета је заправо прича о обичном војнику, дојучерашњем домаћину који је одговорио на изазове времена како је знао и умео. С обзиром на тадашњу полицентричност српског народа и живот у различитим културним и цивилизацијским миљејима, изазови њиховог односа према националној идеји били су различити, оригинални и јединствени. Бројни и безимени и њихове животне приче нису били дилувијалан конструкт брзозабравне фабуле, већ захтевни колорит који треба откривати. Калокагатија на делу у најтежим условима.

Кључне речи: рат, идеја, вредност, живот.

У сусрет рату

Национални положај Срба, непосредно уочи "Великог рата" био је вишеструко условљен. Осим у Краљевини Србији, Срби су били бројно заступљени и у Аустро-Угарској монархији.¹ У околностима дискриминативне политике и националистичке доминације Немаца и Мађара, а упуштајући се одлучно у дијалог са новим друштвеним идејама, Срби су манифестовали своју националну идеју кроз прихватљив вид. Он није био уопште занемарљив, штавише, најчешће је штампана реч кроз дневне новине и периодичку часописа и књига, чак и у условима очигледне цензуре омогућила најпре културно-просветни напредак националне идеје. Монархија је, уздајући се у вишевековно искуство успешне владавине у вишенационалним околностима тежила да благонаклоност коју је показивала према културним и уметничким изразима народне еманципације мањина буде заправо стимуланс за њихову инкорпорацију у средњеевропску цивилизацију. Тиме је контролисани израз националне идеје, који је одлучно санкционисан уколико је ескалирао требао да буде максимални домет друштвеног израза мањина које уважавају и потребе израза националних идеја других. Ипак, у околностима када је Аустро-Угарском нагодбом национално питање монархије постављено на дуалистичком етногеоизму, културно-просветна аутономија других народа сводила се на неизбежни конформизам, а не на слободну одлуку.

Самостална Краљевина Србија, са релативно успешном националном политиком у предвечерје "Великог рата", била је узор који је разоткривао свако пактирање демонстрирано верношћу. Космополитизам тзв. "аустријске идеје"² тешко да је био

---

¹ "Државни пописи становништва (редовно спровођени од 1869. сваке десете године) тек су од 1880. бележили националну припадност. На основу упоређења пописа из 1851. (који је такође бележио националну припадност), може се закључити да је број Мађара у Мађарској (без Хрватске) у односу на укупно становништво од 11.609.000 био око 40%, док је њихов проценат по попису из 1880. износио 46,7% (од свеукупног становништва од 13.749.603), док је њихов проценат 1900. по попису износио 51,4% (од 16.838.255), а 1910. по последњем попису пред Први светски рат удео Мађара у целокупном становништву Мађарске, износио је 54,5% (18.264.533)...У посматраном раздобљу (1880-1910) број Мађара је порастао за око 34%, док је припадника народности у просеку порастао за 17%..."Број Срба, у односу на целокупно становништво износио је 3,1%.; *Magyarország története, VI, 1148-1152; Magyarország története, VII, 414; Magyarország története, VII/1, 414.* Цитирано према: Тибор, Пал, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903-1914*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад, 2010, стр.79 и 80.

² "Австријска идеја – утврђење правде среди различних взаимосвязанных и взаимозависимых народоv. Ни одно другое большое государство не является носителем этой идеи, ни одно другое государство, кроме Австрии, не может стать идеалом международной справедливости."; Karlik R. *Der Beruf Osterreichs*, Wien, 1915, 31; Цитирано према: О. И. Величко, *Национальный вопрос в австрийской общественно-политической мысли (1914-1920)*, Народы Габсбургской монархии в 1914-1920 гг.: от

остварив. У предвечерје рата ситуација у вези са националним идентитетом Срба у Аустро-Угарској била је врло лабилна, недоречена, на моменте безидејна и безизгледна.³ Ту ситуацију није могао да побољша нити успех војске Краљевине Србије у балканским ратовима чак и упркос томе што је о њему писано врло помно и обимно у српској штампи у Монархији.⁴ Пораз нарастајућег српског национализма, тумачен је у Бечу и Пешти као начин обрачуна са реметилачким фактором који директно угрожава интегритет дунавске монархије. Ову намеру Аустро-Уграске монархије није могла да поколеба ни уочена идеја словенске узајамности која се ослањала на Царску Русију која, полемички истичући није дословно подржавала национализме малих словенских народа.⁵

Процеп између националне солидарности са сународницима у Краљевини Србији и ригидног притиска на лојалност према држави у којој живе, а који је злоупотребљавао осећај одговорности грађанина српске националности и који је овековечен и у уметничком стваралаштву, утицао је на осећај безизгледности који је прерастао у националну летаргију која се осећала и током наступајућих ратних година. Срби, полицентрично оријентисани⁶ имали су диференцирану слику о вредностима, а национална идеја захтевала је хомогенизацију.

Ратни вихор

Јулска криза, која се односи на период између атентата у Сарајеву и објаве рата у Краљевини Србији може се окарактерисати најпре као неочекиван проблем, а потом и као

националних движењих к созданију националних држава, Институт славјановедения Российской академии наук, Централноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 2012, стр. 63.

³ Марковић Саша, *Политиканство или пролегомена Демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије*, Истраживања, број 23, 2012, стр. 415-432.

⁴ Ближе види и: Саша Марковић, *Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица, 2013, бр. 43-1, стр. 389-410.

⁵ "Заиста да ли је вредело да Русија страда и бори се хиљаду година, да постане хришћанска са Светим Владимиром и европска са Петром Великим, непрестано при том заузимајући нарочито место између Истока и Запада, да ли је вредело да све то учини само да би у последњем обрачуну постала оруђе "великој идеји" српској или "великој идеји" бугарској. "; Владимир Соловјов, *Светлост са истока*, Логос, Београд, 2006, стр. 106.

⁶ "Чудне су наше српске судбине. Ко може довести у склад наше животе са народним задатком, кад смо растурени на седам страна. Што добро урадим, од тога је добро цару који нас храни. А што рђаво урадим, од тога срамота народу чија смо деда. А како да будем добар и на једну и на другу страну."; Исидора Секулић, *Шумановићи, Записи о моме народу*, Београд, 1985, стр. 271.

непревазиђен инцидент упркос спремности за најшире уступке. У Аустро-Угарској монархији дошло је до стимулисане манифестације србофобије. „Као што су за време балканске кризе Срби по варошима и селима хапшени и осуђивани услед денунцијација разних мрачних типова, тако то бива и сада после грозног атентата у Сарајеву. Престонички листови час-по па јаве како је овде или онде ухапшен по који Србин због 'уздицања сарајевског атентата.'⁷ Иако српска грађанска јавност није прећутала погром⁸ Срба, Монархија је мало шта урадила да би га спречила правдајући се флоскулом да не може да контролише патриотске емоције својих поданика. Најочитије хајка на Србе је прибележена у вези са изливима антисрпства код јавности у Хрватској, па и у самом заступничком телу – Сабору⁹ и у аустријским часописима који су подржавали милитантну клику војске. Ту се речи нису бирале. „Ви пси сте знали да би вас Фрања Фердинанд научио респектовати Аустрију.“¹⁰ Упркос еуфоричности која је жудила за масовношћу и била експонирана речником осветољубивости, хистерија антисрпства била је подложна и промишљеној критици. „Франковци бесне на нас што заједно са њима нећемо да све Србе прогласимо за убојице.“¹¹

Ситуација у Краљевини Србији током месец дана јулске кризе била је врло напета. Земља се налазила усред изборне кампање која, због често емотивног приступа гласању је била оптерећена бројним међусобним оптужбама које су се односиле на издају националних интереса, политиканство и корупцију.¹²

Грађани су били у неспокоју и недоумици осећајући аустријски империјални цинизам и са упртим погледом наде према Русији цара Николаја. „Свет се не бави толико распитивањем шта нота садржи...Главни интерес грађанства упућен је...држању Русије.“¹³ Овом приликом Русија је подржала напоре Србије за смиривање напете ситуације, а

---

⁷ *Браник*, Вести из места и народа, број 137, 13 (26) јул 1914.

⁸ „Ми Срби...се згражавамо када помислимо на погром Срба у Сарајеву и Босни и Херцеговини и одлучно протестујемо против демонстрација франковаца у Загребу.“ *Браник*, После атентата и погрома, број 122, 22. јун (5. јул) 1914.

⁹ „Настаје кратка тишина и напетост. Наједанпут почну франковци викати: 'Доље београдски плаћеници. Доље Срби. Доље убојице. Ми не дамо да овдје говори Србин. Ово је хрватски сабор!';“ *Браник*, Седница жалости хрватског сабора, број 120, 20. јун (3. јул) 1914.

¹⁰ *Браник*, Провокација српског народа, преузето из *Danzer's armee-zeitung*, број 123, 24. Јун (7. Јул) 1914.

¹¹ *Хрватски покрет*, Франковци и Срби, перузето из *Браник*, После атентата и погрома, број 122, 22. Јун (5. Јул) 1914.

¹² Ближе види и: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Службени гласник, Београд, 2014; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 1914.

¹³ *Новости*, Утисак у Београду, број 190, 12. Јул 1914.

неприхватање стајалишта Србије од стране Аустро-Угарске довео је до подозрења Русије у став Монархије о неопходности предузимања одлучних мера против Краљевине Србије. „Један сраман рат објављен је једном слабом народу. Гнушање је велико у Русији, а и ја учествујем у њему. Ја предвиђам да ускоро нећу више моћи одолевати притисцима који се на мене врше, и да ћу бити принуђен да предузнем мере које ће довести до рата.“¹⁴

Иако је у Србији остварено јединство одлучног погледа у вези са тумачењем одредбама аустријског ултиматума, политички живот у Краљевини Србији, и у тим тренуцима је био проткан позивањима на одговорност због унутар-политичких поступака који су довели до такве ситуације. „Нису та господа из тзв. Народне одбране и око Одбране и из Црне руке и око Руке извршили само атентат на Франца Фердинанда, извршили су они један много црњи и страшнији атентат на српски народ који сада има да испашта за њихово безумље!“¹⁵

Отпочињањем ратних дејстава августа 1914. године и иначе национално неуравнотежена и искључива политика Аустро-Угарске монархије попримила је размере легислативне дискриминације немачког и немађарског становништва. У Угарској је ступио на снагу Закон о ванредним мерама, који је као последицу имао замирање свих националних активности како у вези са страначким радом, тако и на културном и уметничком пољу.¹⁶ У Босни и Херцеговини је супсендован Земаљски устав из 1910. и уведена војна регулатива по којој су грађани били подложни *Наредби* која је постала важећа док је земља била у ратном стању. „Политичке и војне власти имају право да забране или посве ограниче промет...да појединим лицима, без обзира на њихово звање и држављанство, ограниче или посве одузму слободу кретања.“¹⁷

---

¹⁴ Телеграм Николе II, Вилхелму II, од 16/29 јула 1914, *Српско-Аустријски и Европски рат, дипломатски и други документи, Немачка бела књига*, Ниш, 1914, стр. 56

¹⁵ *Радничке новине*, Резултати шовинистичке политике, број 163, 14. Јул 1914. Овај политички наратив био је наставак критике упућене српској влади коју је лидер Српске социјал-демократске странке износио и током балканских ратова критикујући неодговорну и експанзивну националистичку политику. „И чим је солдатеска (односи се на војску Краљевине Србије – примедба С.М.) остављена самој себи, солдатеска иза које се политички управљачи нису видели, дошла у додир са арбанашким становништвом, она је починила такву пустош која је арбанашки народ гурнуо у очајну борбу за одржање. Тако је отворена серија колонијалних борби...којима се краја још нигде не види.“; Димитрије Туцовић, *Србија и Арбанија*, Култура, Београд, Загреб, 1946, стр. 106.

¹⁶ "Тако је замро скоро сваки политички живот..."; Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887-1918*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад, стр. 124.

¹⁷ *Сарајевски лист*, Наредба, број 155, 26.(13.) јул, 1914.

Срби из Монархије су били мобилисани, али су и многи истакнути јавни и културни радници били конфирнирани и интернирани. "На почетку Првог светског рата и ја сам, са већим бројем српских јавних радника Војводине био ухапшен и депортиран у арадске казамате као политички сумњив"¹⁸ Завладао је страх и атмосфера неизвесног ишчекивања вести о исходу војних операција на фронтима. "Тих дана сам осетио шта је то смртни страх и шта то значи гледати смрти у очи."¹⁹ У складу са тим Мађари и немађари, пре свих Срби доживљавали су позитивна или негативна национална осећања. "Што је српска војска боље напредовала у Босни, што је она снажније одбијала нападаје на Црни Врх и линију Дрине, тиме су Мађари постајали мекши и приступачнији. А чим је српска војска код Романије сузбијена, чим су Руси изгнани из Карпата приликом првог упада њиховог и опет се појављује охолост њихова, те ево данас када се очекује пад Ваљева и опет нас плаше неким покољем. Необорива је истина дакле, да је наша срећа и наш напредак тесно спојен са срећом и напредком наше браће Срба у Србији. Што је њима боље и нама је лакше, што они боље напредују и наше стање се побољшава, а што је њима горе и теже и нама је горе и теже."²⁰

Еуфоричност победе или сакривена потиштеност, истовремено инспирисане идентичним догађајем на фронту, била су осећања која су сведочила о континуитету једне неуспешне политике. Национална доминација и политичка нивелација народности, као оличење предратне идеологије Монархије, у новонасталим ратним околностима, упркос појединачним упозорењима²¹, није изгубила на свом континуитету. Шта више она је од тријумфалног исхода ратних операција очекивала и свој тријумфалан исход, не базирајући се на још продорнији антагонизам националног питања, већ, уздајући се у силу и одлучан државни апарат, неговала је своју политичку постојаност. Без обзира на повремене

---

¹⁸ Никола Милутиновић, *Аутобиографија*, Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), М 18453. "Тихомир Остојић је 21. септембра 1914. године конфиниран у Бају, затим у Стони Београд, а млађи чиновници су мобилисани."; Живан Милисавац, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр. 131. "Васа Стајић ће свој рад да настави на робији у Араду и Сегедину или у Илави..."; Арпад Лебл, *Политички лик Васа Стајића*, Нови Сад, 1963, стр. 287.

¹⁹ Трива Милитар, *Бележница*, (РОМС), М 14606; "За време трајања првог светског рата био је забрањен рад и новосадском српском народном позоришту и свим српским културним установама у Аустро-Угарској", Трива Милитар, *Догађаји и људи из прошлости Новог Сада и Војводине*, РОМС, М 14618;.

²⁰ *О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549

²¹ Ближе види: Оскар Јаси, *Будућност Монархије: пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Књижара Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1996; Оскар Јаси, *Народносно питање и будућност Угарске*, Тискара Хунгарија, Суботица, 1914; Оскар Јаси, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Штампарија Стеве Миленковића, Велика Кикинда, 1912

самокритичне тонове и веома тешке ситуације сажете у изразу: "да није коже, душа да излети"²², лојалност словенске популације Војводине све до пред краја рата била је остварена како у сегментну војне регулативе тако и у административном контексту. "Први дани рата су били, вероватно, одвратна позорница кукавичлука и подлости код Срба у Угарској."²³

Савремена перспектива националног погледа, укључујући прошлост у образац свог смисла постојања често је или заобилазила или прећутала тренутке самокритике који су били последица специфичне ситуације у којој су Срби „пречани“ живели. „Каже се да човек на сваком месту може да буде човек. Није истина!...Ето Славко и Богдан. Један српски, а други аустриски војник...Који од њих је на правом путу? Од чега то зависи ? И ко је од њих прави син свога народа, и који од њих бегунац? Који од њих је прави мој син, и коме од њих ја чиним криво ?“²⁴ Код других појединаца и њихових породица није постојала дилема и патриотизам је надјачао лојалност, али је лична трагедија била велика. „Велику личну трагедију у то време доживео је карловачки адвокат Коста Николић. Николић је имао три сина: 'Сина му Ђоку убију Маџари код Обрежа. Ђока је био 33 године стар. Живео је на имању породичном у селу Попинцима. Други му се син звао Богдан. Он је био правник. Било му је 23 године. Овога су убили 1914. у Петроварадину. Трећу му је био син Васа. Он је имао 15 година. Осуђен је на 15 година робије зато што је у Попинцима српској војсци дао хлеба и кафе...После годину и по дана робије пуне Васу кући, али он, тешко болестан умре 1917. године.“²⁵

Краљевина Србија била је ратно поприште. Није постојало разграничење између фронта и позадине. Србин је био непријатељ, без обзира на пол и узраст, а истовремено је свету предочена слика о непоштовању ратних конвенција од стране Краљевине Србије. Убрзо је, захваљујући озбиљно спроведеној истрази сасвим друга слика угледала стварност, а контекст наводних злочина Срба раскринкан. „Само неодређене и мутне

---

²² Исидора Секулић, *Марица, Записи о моме народу*, Београд, 1985, стр. 300.

²³ Васа Стајић, *Учешиће српског друштва у мојој судбини*, РОМС, М 8.756. "Ми смо кукавице којима је српство само на језику, а када би требало делом, па и главом и крвљу посведочити то – онда се одричемо и имена свог."; *О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 549.

²⁴ Исидора Секулић, *Шумановићи, Записи о моме народу*, Вук Караџић, Београд, 1985, стр. 271.

²⁵ Тоша Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914. и Маџари*, Нови Сад, 1936, стр. 170.

оптужбе. Нигде имена, нити места где су се десила инкриминисана факта, нигде ниједно јасно означање...Вршећи своју анкету у Шапцу видео сам да је то заплашено становништво потпуно мирно...и да није сигурно узимало учешћа у никавој ратној акцији.²⁶

Ратне операција, са модерном војном техником показале су сву своју снагу разарања.²⁷ Страдало се али то није био избор народа. Жртва је постала обавеза – проклета али неизбежна. „Ретки су они којима трогодишњи рат није узео неког драгог члана породице. Има чак и потпуно угашених породица: пре неки дан видео сам једног несрећног старца који је од октобра 1912. године сахранио седморицу својих синова, четири зета (ожењени његовим сестрама) и двојицу зетова који су били ожењени његовим ћеркама. Али, душа српског сељака је неуништива: ову часну старину несреће нису дотукле. Он наставља да обрађује свој комадић земље, без роптања. То не значи да не жали за својом децом. Он их жали у себи, да нико не види.“²⁸ Подржавајући владу Краљевине Србије и уочавајући неминовност великих жртава, чини нам се, да је Рајс нехотице изрекао и једну врло незахвалну констатацију која и данас утиче на контроверзе али и предрасуде националне политике.²⁹ „На сву срећу, у Србији има пуно деце, тако да ће за неколико година ови малишани заменити они који су пали на Јадру, Церу, Мачковом камену, Гучеву, Руднику или на Колубари.“³⁰

Упркос успесима током 1914, који су пропраћени и свежим успоменама на бројна храбра војничка дела, места за било какав оптимизам није било. „Поносит и без страха, остао је и даље у стојећем ставу и без заклона...Непријатељ је силно трпео, али у једном тренутку комешање и пометња претвори се у панику и бежање...После неколико пребачајних и подбачајних зрна, једно је пало у резерву нашег пука и избацило из строја

---

²⁶ Арчибалд Рајс, *Одговори на Аустро-Угарске оптужбе против Срба*, Државна штампарија, Крф, 1918, стр. 6.

²⁷ „До избијања рата 1914. године проналасци у области производње експлозивних мешавина ређали су се великом брзином.“; Шаренац Данило, *Топ, војник и сећање, Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд, 2015, стр. 28.

²⁸ Арчибалд Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, геополитика, Београд, 2014, стр. 112.

²⁹ "Српска национална и државотворна идеја толико је била усађена у свест српског народа да је он био спреман на масовне жртве у бескромпомисној крвавој борби, чак по цену самоуништења у условима у којима је непријатељ био вишеструко надмоћнији."; Војислав Шешељ, *Идеологија српског национализма*, Српска радикална странка, Београд, 2002, стр. 976.

³⁰ Арчибалд Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, геополитика, Београд, 2014, стр. 113.

14 војника...Један стаховит тресак, јаук, стуб земље и дима – а затим мучно јаукање недотучених. Једном приђе брат, прекрсти се, пољуби га у чело – па се врати на своје место, без речи, блед и миран.³¹ Епидемија пегавог тифуса³², а потом и удружени напад непријатеља од октобра 1915.³³ довели су до нових бројних жртава. „Одједном чујем на улици кукање. Некако страховито, пуно мистике кукање. Шта је то? То није женско кукање. Један болничар, млад сељак иде улицом и гласно кука...Њих седморица браће било, шесторица погинула, само он један остао. – 'И ја хоћу да идем у ров да погинем. Како ћу мајци да кажем да су сви изгинули? Ја не могу да јој кажем! Кад погинем и ја, нека јој други кажу.“³⁴

Кулминација погибелби био је прелазак преко Албаније зимских месеци 1915/1916. Околности су захтевале нова подвижништва и трпљење. Страдање је било беспримерно. „Њихова мршава тела, њихове неразвијене груди и непоуздан корак једини су још трагови њихова детињства, јер угашени поглед, оборене главе и тешак бол исписан на лицу даје им изглед старца од седамдесет година.“³⁵ О суочавању са новонасталом ситуацијом у којој су бројни војници, због ратних рана постајали трајни инвалиди сведоче и владине брошуре које су храбриле осакаћене војнике да имају веру у живот и да покажу вољу у превазилажењу тешке ситуације. „Избаците, дакле сви одреда сваку мисао из главе о неспособности. Још како сте ви способни! И ако само будете на свом месту, ви ћете многим двоножним људима у будуће предњачити примером и бићете у свему напреднији од њих који не буду на свом месту.“³⁶

У окупираној Србији ситуација је била веома тешка. Ратна логика наметала је атмосферу потпуне неповерљивости без обзира на покушаје да се успостави ред и оживи свакодневни живот. „Ових дана су похапшени сви Срби лекари београдске варошке

---

³¹ Светли записи, *Ратни записи, илустровани књижевни часопис*, Београд, 10. мај 1915, број 20, стр. 8.

³² „Месо је с њих отпадало док им гангрена не би захватила срце и мозак, а онда би дошла смрт у страшној агонији.“; Жак Тарди, Жан Пјерн-Верне, *Проклети рат, 1914 – 1916*, Суботица, 2013, стр. 69.

³³ „Ситуација је на бојном пољу озбиљна, због велике бројне надмоћности непријатеља, који, у јачини од неколико стотина хиљада напада и са севера и са истока.“ Извештај врховне команде, *Ратни дневник*, Крагујевац, број 440, 9. октобар 1915.

³⁴ Милица Јанковић, *Жртве, Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књига 73, 15. јун 1915, Ниш, 1915, стр. 56.

³⁵ Бранислав Нушић, *Четрдесет хиљада мученика*, Девестопетнаеста, Ратна мемоарска и дневничка проза, Београд, 1921, стр. 106.

³⁶ *Разговори са инвалидима*, Инвалидска библиотека, Крф, 1917, стр. 14.

болнице са свим особљем болничким, што су примили у болницу и лечили неког комиту!³⁷ У бугарској окупационој зони, уколико је то читаоцу појмљиво, окупација је попримила драстичније облике најпре кроз асимилацију³⁸, а потом и кроз обрачун са становништвом нарочито током и после тзв. Топличког устанка³⁹ под вођством Косте Војновића Косовца. „Антисрпска политика бугарске владе извођена је од њених подручних органа са једном бестијалном бруталношћу и са једним рафинираним зверством које граничи садизмом.“⁴⁰

Трпљењем су војници и цивили истрајавали у суочавању са искушењима која су им наметана. Такав став није остао непримећен, шта више изазивао је поштовање и код најодмеренијих војника – официра високог ранга који су, током рата наилазили на разуралерну људску стварност. "Сада при крају четврте године овог рата шаљем своје дивљење и поштовање вашој сјајној нацији коју ми поносно сматрамо за верне савезнике и која је највише од свију патила у овом рату.⁴¹ Истовремено демонстрирана је и одлучност у амбицији за повратак на територију сопствене земље уз одмереност и педантност у припреми војничких планова за остварење тог циља, без обзира на усхићење које је остављало утисак непромишљености и недовољно припремљене идеје која је нестајала у еуфорији. „The Whole Serbian nation is united today in its determination to win back its lost country and to set free its brethren from the rule of Austria-Hungary, or to die to the last man in the attempt.“⁴²

---

³⁷ Јован Миодраговић, *Трагични дани Србије: белешке из злогласне трогодишње владавине аустриске у Србији : 1915-1918*, Београд, 1921, стр. 101.

³⁸ „За време своје окупације Србије, Бугари су силом власти стално покушавали да наметну своја народна обележја целом становништву. Они су пошли од те поставке да на целој територији коју су заузели, станује чист бугарски народ и да, стога власт има право да гони сваког оног ко се не би хтео понашати као Бугарин...Прво је био забрањен српски језик...Као што је прогоњен српски језик тако су прогоњене и српске књиге.“; *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права од стране Бугара у заузетој Србији од 1915-1918*, Београд, 1919, стр. 10.

³⁹ Види ближе: Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Словољубве, Београд, 1971; *Топлички устанак 1917, Збирка докумената*, приредила Божица Младеновић, Историјски институт САНУ, Београд, 2007.

⁴⁰ *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права од стране Бугара у заузетој Србији од 1915-1918*, Београд, 1919, стр. 10.

⁴¹ Џон Милн, *Писмо војводи Живојину Мишићу*, 13. Јул 1918; преузето са <http://www.europeana.eu/portal/>.

⁴² Robert Seton-Watson, *Serbia, Yesterday, Today and Tomorrow*, The Kossovo day Kommittee, London, 1916, p. 23.

Према закуључку

Сто година касније, ми се окрећемо према прошлости у намери да је избегнемо у будућности. Нити једна различитост није толико недостижна да би рат постао њена солуција решења. Обичан човек, коме смо овом приликом и били посвећени знао је да процени шта доноси рат. Он није био његов идолопоклоник, већ његов недраговољни спроводник. Људи су пуцали, али су се надали да ће то престати. Разарали су, али су и тада желели да обнављају. Сусрет са таквим сликама из рата јесте јединствена вредност, заправо једина вредност која остаје за будуће генерације.

Извори и Литература:

Необјављени извори:

Историјски архив Сомбор.

Рукописно одељење Матице српске (РОМС).

Објављени извори:

- *Српско-Аустријски и Европски рат, дипломатски и други документи, Немачка бела књига*, Ниш, 1914.
- *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права од стране Бугара у заузетој Србији од 1915-1918*, Београд, 1919.
- *Топлички устанак 1917, Збирка докумената*, приредила Божица Младеновић, Историјски институт САНУ, Београд, 2007

Литература:

- Екмецић, Милорад, *Стварање Југославије, 1790 – 1918*, књига 2, Просвета, Београд, 1989.
- Bridge, F.R, *The British Declaration of War on Austria-Hungary in 1914*; Slavonic&East European Review, London, vol 47, 401 – 422, 1969.
- Ђерђ, Гал, *Јавно мњење Угарске о југословенском питању у току Првог светског рата*, Зброник Матице српске за историју, бр. 39, Нови Сад, 1989.
- Искруљев, Тоша, *Распеће српског народа у Срему 1914. и Маџари*, Нови Сад, 1936.
- Кириловић, Димитрије, *Помађаривање у бившој Угарској*, Нови Сад, 1935.
- Лебл, Арпад, *Грађанске партије у Војводини 1887-1918*, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад, 1979.
- Лебл, Арпад, *Политички лик Васе Стајића, изабрани политички и идеолошки списи*, Прогрес, Нови Сад, 1963.
- Оскар Јаси, *Будућност Монархије: пропаст Двојне монархије и сједињене подунавске земље*, Књижара Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1996.
- Оскар Јаси, *Народносно питање и будућност Угарске*, Тискара Хунгарија, Суботица, 1914.
- Оскар Јаси, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Штампарија Стеве Миленковића, Велика Кикинда, 1912.
- Марковић, Саша, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Сомбор, 2011.
- Марковић Саша, *Политиканство или пролегомена Демократске странке код војвођанских Срба Аустро-Угарске монархије*, Истраживања, број 23, стр. 415-432, 2012.

- Марковић, Саша, *Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, Косовска Митровица, 2013, бр. 43-1, стр. 389-410, 2013.
- Микавица, Дејан, *Михајло Полит.Десанчић*, Филозофски факултет, Нови Сад, 2007.
- Миодраговић, Јован, *Трагични дани Србије: белешке из злогласне трогодишње владавине аустриске у Србији: 1915-1918*, Београд, 1921.
- Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Службени гласник, Београд, 2014.
- Народы Габсбургской монархии в 1914-1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств, Институт славяноведения Российской академии наук, Центральноевропейские исследования, выпуск 6, том 1, Москва, 2012.
- Нушић, Бранислав, *Четрдесет хиљада мученика*, Девестопетнаеста, Ратна мемоарска и дневничка проза, Београд, 1921.
- Пал, Тибор, *Мађарско политичко јавно мњење и српско питање на Балкану 1903-1914*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад, 2009.
- Петровић, Вељко, *Изданци из опаљена грма, дванаест ратних и поратних приповедака*, Београд, 1932.
- Перовић, Миливоје, *Топлички устанак 1917*, Словољубве, Београд, 1971.
- Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014..
- Ракић, Лазар, *Грађанске политичке странке у Војводини до Првог светског рата*, Годишњак друштва историчара САП Војводине, 1976, 97-105.
- Рајс, Арчибалд, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, геополитика, Београд, 2014.
- *Разговори са инвалидима*, Инвалидска библиотека, Крф, 1917.
- Секулић, Исидора, *Културни национализам*, Нови Србин, јануар-јуни 1913, Сомбор.
- Секулић, Исидора, *Записи о моме народу*, Београд, 1985.
- Соловјов, Владимир, *Светлост са истока*, Логос, Београд, 2006.
- Seton-Watson, Robert, *Serbia, Yesterday, Today and Tomorrow*, The Kosovo day Kommittee, London, 1916.
- Тарди, Жак, Жан Пјерн-Верне, *Проклети рат, 1914 – 1916*, Суботица, 2013.
- Туцовић, Димитрије, *Србија и Арбанија*, Култура, Београд, Загреб, 1946.
- Храбак, Богумил, *Дезертерство, зелени кадар и правратна анархија у југословенским земљама 1914 – 1918*, Нови Сад, 1990.
- Шаренац Данило, *Топ, војник и сећање, Први светски рат и Србија 1914-2009*, Институт за савремену историју, Београд, 2015.
- Шешел, Војислав, *Идеологија српског национализма*, Српска радикална странка, Београд, 2002.

Штампа:

- *Браник*, Нови Сад, 1914.
- *Сарајевски лист*, Сарајево, 1914.
- *Новости*, Београд, 1914.
- *Радничке новине*, Београд, 1914.
- *Ратни дневник*, Крагујевац, 1915.
- *Ратни записи*, Београд, 1915.
- *Дело*, Ниш, 1915.

Линк:

- <http://www.europeana.eu/portal/>

Serbs in The Great War: national between heroism and suffering

Abstract: In the attempt to approach to the enlightenment of the actions from the period of the Great War in most cases we were and still are occupied by military-political events that in the sweep of the importance they were given to point to the breaking moments in the political attitudes and remind to the grand epilogue of major military operations. The story about the person who provided contemporary insights to "grand" and "heroic" moments from this time and made the permanent thread within the character of the identity is actually the story about the regular soldier yesterday's householder who answered to the challenges of time, as well as he could and knew it. Regarding Serbian peoples' polycentricism in those days and life in different cultural and civilization surroundings, challenges of their relationship towards the national idea were different, original and unique. Numerous nameless and their life stories were not diluvial construction of the fast-forgetting story, but demanding colouring that needs to be revealed. Calocagatia in action under the most difficult terms.

Keywords: war, ideas, values , life